

В.О.ВАСИЛЕНКО

УДК 930.1(47)“18/19”+94(47)“13/15”

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПАНІВ-РАДИ І СЕЙМУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Стаття присвячена комплексному аналізу процесу вивчення в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. процесів формування та еволюції Панів-ради і сейму Великого князівства Литовського ХІV-ХVІ ст.

Статья посвящена комплексному анализу процесса исследования в восточнославянских историографиях ХІХ – первой трети ХХ вв. процессов формирования и эволюции Панов-рады и сейма Великого княжества Литовского ХІV-ХVІ вв.

The article is dedicated to the complex analysis of the process of study in East Slavonic Historiographies ХІХ-1st part ХХ century the process of forming and evolution of pany-rada and seym of Great Lithuanian Princedom 14th-16th centuries.

Ключові слова: східнослов'янські історіографії, Велике князівство Литовське, державний устрій, Пани-рада, сейм.

Ключевые слова: восточнославянские историографии, Великое княжество Литовское, государственное устройство, Паны-рада, сейм.

Key words: East Slavonic Historiographies, Great Lithuanian Princedom, Pany-rada, seym.

Загальновідомим у середовищі литуаністів фактом є те, що пік інтересу східнослов'янських дослідників до історії Великого князівства Литовського (ВКЛ) припав переважно на відтинок часу, обмежений другою третьою ХІХ – першою третьою ХХ ст. Зокрема, значну увагу в литуаністичних студіях цієї доби було приділено становленню та розвитку таких загальнодержавних установ ВКЛ, як Пани-рада і сейм. (Вивченню цих проблем сприяло широке залучення до наукового обігу матеріалів Литовської Метрики, яка на той час зберігалася в Москві). Проте до нашого часу дана проблема не стала сюжетом спеціальних історіографічних студій. Ідеться хіба що про окремі зауваження, висловлені в ході дискусій їхніми безпосередніми учасниками; останніми ж десятиліттями звернення до даної тематики практично

відсутні. Тож, гадаю, дана стаття зможе до певної міри заповнити цю лакуну.

Як щойно зазначено, досить рано стала помітною зацікавленість проблемою походження литовсько-руської ради. Вже М.Дашкевич зупинився на цьому питанні, хоча й не спромігся на вичерпну відповідь, чи була рада породженням “феодального” ладу, чи спадкоємицею такої інституції, як давньоруська боярська дума [38, с.96]. На користь другого варіанту висловилося переважна більшість російських та українських дослідників [88, ч.І, с.І, ч.ІІ, вып.1, с.21; 76, №9, с.122-123, №10, с.312; 104, с.104; 25, с.214; 68, с.121]. Звичайно, не є випадковістю, що саме ними (зокрема, В.Ключевським, Й.Малиновським, М.Владимирським-Будановим) в структурі влади на Русі виділявся, окрім “монархічного” й “народного”, ще й

“аристократичний” елемент. (Зараз цей погляд яскраво репрезентує Е.Кінан, доводячи помилковість поширеного уявлення про “абсолютний” характер влади московських правителів. На його думку, радше має йтися про олігархічний устрій цієї держави [51, с.53; 50, с.71-72; 52, с.91 і далі; 53, с.182, 188, 193]). Інші історики та правники заперечували наявність останнього; йдеться насамперед про В.Сергієвича. На думку І.Беляєва, наявність сильної аристократії була специфічною рисою, притаманною саме Литві [14, с.327-333, 444-454]. При цьому він спирався на легендарні повідомлення (литовсько-руських літописів, А.Віюка-Кояловича) щодо існування у ВКЛ ради та сеймів, принаймні, від XII-XIII ст. [14, с.330-332].

Дехто намагався пояснити “аристократичний характер” ВКЛ впливом на його державний лад з боку Галицько-Волинської держави, де, як відомо, особливо сильним було боярство. Такий здогад було висловлено ще М.Костомаровим [59, с.XII]. Згодом його підтримали М.Владимирський-Буданов та деякі з його учнів [23, с.38; 39, с.106-107, прим.1]. Йдеться насамперед про Й.Малиновського, який докладно обгрунтував таке бачення справи. На його думку, запозичення інституцій Галичини і Волині “наклалося” на сприятливий суспільний ґрунт, що був наявний у ВКЛ; певну роль відіграли й польські взірці, і навіть “аристократичний лад” Ордену [88, ч.ІІ, вып.1, с.2]. (Ордєнським впливом пояснював виникнення ради ВКЛ і польський дослідник В.Каменєцький [121, s.165-166]). Що ж до білоруських земель, які набагато раніше увійшли до складу держави, то вплив з їхнього боку був мінімальним, з огляду на відсутність якихось яскравих рис устрою [88, ч.І, с.50, 200-201, ч.ІІ, вып.1, с.3-4, 14, вып.2, с.322; 89, с.10; 87, с.163; 86, с.198, 200; 90, с.36, 46, 48-50]. Малиновського підтримали Н.Рожков, М.Чубатий та Д.Дорошенко [106, с.44; 114, т.СXXXIV-СXXXV, с.20-21, 23; 44, с.117]. Навпаки, на першорядній ролі білоруських, а не волинських (вже не

кажучи про галицькі) впливів на ВКЛ наголосив М.Грушевський [35, с.194].

Що ж до окремих етапів в історії ради, то найперший з них М.Владимирський-Буданов датував часами правління Гедімінаса та Альгірдаса. В цей період, на його погляд, дана установа нагадувала не стільки давньоруську боярську думу, як князівські з’їзди київської доби [25, с.218], оскільки учасниками були насамперед члени роду Гедиміновичів. Невідомо, на чому ґрунтується теза Й.Малиновського стосовно зменшення ролі ради за часів Альгірдаса, внаслідок схильності останнього до “монархічних” засад (відповідно зростання ваги цих зібрань начебто мало відбутися після вокняжіння Йогайли) [88, ч.ІІ, вып.1, с.78-82; 90, с.56].

Надзвичайно вплинула на збільшення значення ради, на думку Владимирського-Буданова, “полонізація” устрою Литовсько-Руської держави. Цим процесом була позначена доба від унії 1385 р. до господарювання Казімераса. Рада, вважав він, з цього часу поступово перетворюється на інституцію, споріднену з польським сеймом; взагалі велике значення в її історії Владимирський-Буданов визнавав за “національним” фактором [25, с.222-223, 229, 233-234, 237].

Низкою дослідників визнавалося, що великокнязівська влада аж до правління Витаутаса включно була формально необмеженою; про посилення ж ради можна вести мову з 1430-х рр., оскільки і Швітрігайла, і його суперник Жигімантас І змушені були в своїй боротьбі спиратися на литовсько-руську аристократію. Вперше це спостереження було висловлено М.Дашкевичем [38, с.143]. Підтримали його А.Левицький (на його думку, постання ради як такої можна датувати 1413 р.), М.Довнар-Запольський, М.Грушевський та Й.Малиновський [123, s.23, 79, 141, 287; 40, с.67; 28, т.IV, с.206; 88, ч.ІІ, вып.1, с.131-132]. Започаткування ради як державної інституції (а не родових нарад Гедиміновичів, як дотепер) М.Чубатий пов’язував із

ліквідацією ролі обласних князів [114, т.СXLIV-CXLV, с.98].

Особливо ж помітним стає зростання фактичної ролі Панів-ради, як самостійного політичного фактору в житті Литовсько-Руської держави, з часів Казімераса. Спочатку цьому сприяла малолітність вел. князя, а згодом – обрання його польським королем і, як наслідок, тривала відсутність у межах ВКЛ. Істотну роль відіграли й напружені литовсько-польські взаємини, зокрема, територіальні суперечки; в цих умовах головним оборонцем вітчизняних інтересів виступило саме магнатство, а не господар, змушений лавірувати між взаємовиключними прагненнями двох своїх держав. З середини 1450-х рр. рада з особистого дорадчого зібрання при вел. князі стає державною установою ВКЛ. (Вже М.Щербатов зазначав, що за Казімераса у Литві існувало “республіканське правління”; саме останньою обставиною історик пояснював симпатії Новгороду до цієї держави [116, с.228]). Це твердження, що міститься в університетському лекційному курсі В.Антоновича з литовсько-руської історії [11, с.184], отримало визнання практично всіх авторитетних литуаністів досліджуваної доби. Так вважали, наприклад, С.Бершадський, М.Любавський, М.Довнар-Запольський (в рецензії на монографію Любавського, присвячену історії литовсько-руського сейму, він зазначив, що рада, яка існувала і до часів Витаутаса, отримала “політичну санкцію” внаслідок Городельського привілею 1413 р. [43, с.28-30]; у своїй відповіді Любавський відніс цю зміну в становищі ради на кінець XV ст. [82, №2, с.379, 382-383, №3, с.124]), І.Лаппо, М.Грушевський, Ф.Леонтович, А.Пресняков, В.Пічета, Й.Малиновський, М.Владимирський-Буданов (який твердив навіть, що дана метаморфоза сталася ще до правління Казімераса) [16, с.281, 288; 80, с.370, 378-379; 81, с.72; 40, с.74; 67, с.26; 66, с.445; 28, т.IV, с.245, 265-266; 75, 1908, №3, с.78, №6, с.254-255, №7, с.46, 1909, №2, с.225; 104, с.150; 88, ч.II, вып.1, с.132; 89, с.11; 90,

с.57; 25, с.227-228, 231, прим.1]. За оцінкою Любавського, саме відтоді спостерігається “емансипація” ради від особи господаря, зростання її енергії та патріотизму. Д.Гловайський, навпаки, вважав владу Казімераса майже необмеженою (щоправда, те саме він твердив і стосовно часів Жигімантаса-Аугустаса) [48, т.II, с.279, 486, т.III, с.119, 148]. Це повторив і В.Пічета [94, с.24], хоча раніше висловлював ту ж точку зору, що й більшість його колег [97, с.375, 423].

Безумовно, центральну роль у перебігу еволюції ради відіграв привілей від 6 серпня 1492 р., виданий вел. князем Александрасом незабаром по його вступі на великокнязівський стіл (30 липня). Цей акт містив, зокрема, приречення господаря не змінювати ухвал ради, а також не здійснювати без її згоди заходів у сфері зовнішньої політики, не відбирати і не роздавати урядів, не витрачати прибутків державного скарбу [10, с.58-66; 6, №СХСІV, р.345-352; 9, с.17-29; 8, №2044, с.226-228; 2, №102, стб.433-445]. Як наслідок, не має дивувати те, що аналіз цього привілею привернув першочергову увагу дослідників вищезокресленого кола проблем. Так, початок існування Панів-ради в якості постійної установи пов’язав із виданням цього акту С.Бершадський [16, с.285, прим.55]. М.Ясинський заявив про те, що з 1492 р. маємо справу з урядом нового типу: особиста роль монарха, типова для середньовічного ладу, зводиться нанівець, а натомість він стає державним посадовцем [117, с.19].

Відлік “нової ери” в державному устрої ВКЛ розпочинав з 1492 р. (датуючи її кінець 1560-ми рр.) Й.Малиновський [90, с.57]. Головним змістом привілею він (як і В.Пічета) вважав юридичну фіксацію вже існуючого фактично обмеження господарської влади [88, ч.II, вып.1, с.132; 89, с.11; 86, с.202; 97, с.375, 410]. За оцінкою Н.Рожкова, від цього часу суб’єктом влади стає аристократія; з цим він пов’язував зменшення відмінностей між областями і,

як наслідок, перехід від реальної до “повної” унії литовсько-руських земель [106, с.80-81]. Остаточне юридичне оформлення ради як політичної установи М.Любавський відносив до початку правління Жигімантаса II [80, с.316, 329-331, 369]. Йдеться про привілей, виданий останнім 7 грудня 1506 р. у Гродні [10, с.98-99; 6, №СС, р.364-367; 4, арр.№8, р.21-23; 9, с.35-40; 8, №2177, с.273-274; 5, с.270-273].

Різні, аж до взаємовиключних, погляди було висловлено стосовно того, якими стали реальні межі компетенції Панів-ради після привілеїв 1492 і 1506 рр. та як вони співвідносилися з господарською владою. За оцінкою В.Антоновича, рада і тепер залишилася лише дорадчою установою, позбавленою власної ініціативи у державних справах; такий стан зберігався аж до кінця самостійного існування ВКЛ, тобто до 1569 р. [12, с.23]. Більш широко, проте з тих самих позицій, розглянув проблему С.Бершадський. Він твердив, що передбачені привілеєм 1492 р. обмеження великокнязівської влади не було втілено в життя; і за правління Жигімантаса II Литовсько-Руська держава не перетворилася на “аристократичну республіку”, а господар – на звичайного голову ради. Згода чи незгода цієї установи з діями вел. князя не мала юридичного значення. Отже, законодавча влада монарха обмежувалася радою лише *de facto*. Вплив останньої дослідник пояснював фактичним значенням її членів [16, с.274-288]. До того ж конкретні обставини початку правління Жигімантаса сприяли посиленню господарської влади (Бершадський мав на увазі повстання М.Глинського та наступні конфіскації майна його учасників) [16, с.267].

Точка зору Антоновича та Бершадського була прийнята М.Довнаром-Запольським та П.Клепатським [43, с.31-32, 36; 54, с.XXXIV]. Навпаки, “простим головою ради”, законодавча влада якого була від 1492 р. суттєво обмежена, вел. князя вважав спочатку Ф.Леонтович [71, с.11, 32]. (З цієї тезою погодився А.Пресняков [104, с.163]).

Згодом, однак, він радикально змінив цей погляд: Леонтович дійшов висновку, що до 1569 р. Пани-рада і сейм займали місце, майже аналогічне тому, яке належало Боярській думі та земським соборам у владній системі Московської держави XVI-XVII ст. Щодо зобов’язання, прийнятого вел. князем стосовно законотворчої діяльності, вчений висловив наступний здогад: йдеться не про відмову від прийняття законів без участі ради, а лише про заборону одноосібної зміни тих із них, які було прийнято разом із останньою [76, с.308-312, 320-321, 330-331; 74, с.30-31, 49; 75, 1908, №3, с.80-81]. Тезу про повноцінну законодавчу роль ради після 1492 р. обстоювали М.Любавський та Й.Малиновський [80, с.2, 373-376, 426; 88, ч.ІІ, вып.2, с.72, 79 і далі; 86, с.203; 90, с.67-68, 70-71]; останній особливо наголосив на тому, що роль литовсько-руської ради була значно істотнішою, в порівнянні з думою московських вел. князів [90, с.71-73].

Що до співвідношення між владою господаря та ради, то І.Беляєв та М.Максимейко вважали їх рівними [14, с.336-337, 344; 85, с.151]. Фактично більшою вважали роль останньої Й.Малиновський та М.Владимирський-Буданов [88, ч.ІІ, вып.2, с.ІХ; 86, с.203; 25, с.227-228]; в якості “головної політичної сили” в державі від 1492 р. характеризував її К.Гуслистый [36, с.120]. При цьому неодноразово слушно зазначалося, що навряд чи можна вести мову про реальне суперництво між Панами-радою та вел. князем, їхню боротьбу за владні повноваження. Так, перші десятиліття правління Жигімантаса II, протягом яких він займався невідкладними справами Корони, навпаки, позначені прагненням передостаннього Ягеллона бачити раду більш самостійною та ініціативною (зокрема, з огляду на війну з Московією) [104, с.187-188]. Проте її члени у відповідь часто посилалися на те, що не можуть впоратися з найбільш важливими проблемами за відсутності правителя: “бо мы без бытности Вашего милости господарское так великим речам

досять вчинити не можем” [80, прил.№3, с.8].

Зверталася увага на поступову кристалізацію, висловлюючись сучасно, “громадянської позиції” ради, спрямованої на захист вітчизняних інтересів. Вище вже йшлося про думки з цього приводу Ф.Леонтовича. На тому, що дані дії спрямовувалися “проти поляків і навіть власних господарів”, наголосив В.Ключевський [55, с.297]; констатували загальнодержавний патріотизм ради М.Максимейко, А.Пресняков [85, с.158; 104, с.148-150]. До цього додається й поступова еволюція в поглядах на великокнязівську владу як не спадкову, а отриману внаслідок вибору [41, с.1-2, 4, 6-7].

Що стосується складу ради, то спочатку, на думку М.Любавського, до неї входили лише обласні князі. Зокрема, рішення про Кревську унію з Польщею, на його переконання, було ухвалене Йогайлою за участі деяких Гедиміновичів, але не бояр [80, с.1, 11, 318]. На протипагу цьому, низка дослідників (М.Максимейко, Й.Малиновський, Ф.Леонтович, І.Лаппо) стверджувала, що членами ради були й бояри, хоча лише з дорадчим голосом. Як на доказ вони посилалися на твердження самого Йогайли стосовно обставин ухвалення рішення в серпні 1385 р. [85, с.9, 52-53, 57; 88, ч.ІІ, вып.1, с.43, 85; 69, №5, с.239-242; 67, с.24]. (Серед польських дослідників знайшлися прихильники як першого [119, с.314; 122, с.27], так і другого погляду [125, с.609]).

Протилежні думки було висловлено і стосовно пізнішої доби в історії ради. Дискусія точилася щодо посад, які давали доступ до цього органу. Частина істориків заперечувала членство в раді гетьмана найвищого і двірських урядників; так вважали, зокрема, А.Трачевський, Н.Тумасов, Ю.Вольф, М.Довнар-Запольський, Ф.Леонтович, А.Пресняков [110, с.21; 111, с.81-82; 124, с.147-148; 43, с.13-19, 24; 79, с.33-34; 104, с.106-107]. Численними були й прибічники протилежної

точки зору (І.Беляєв, С.Бершадський, М.Любавський, І.Лаппо, Й.Малиновський, С.Кутшеба, К.Ходиницький, В.Пічета) [14, с.439, 442-443; 15, с.102, прим.1; 80, с.336-339; 82, №2, с.385-393, №3, с.121-123, 130; 63, с.564-565, 665-666; 88, ч.ІІ, вып.2, с.5, 9 і далі; 122, с.130-131; 118, с.106-107; 94, с.25; 100, с.570].

М.Довнар-Запольський звернув увагу на існування в раді внутрішнього поділу. Згідно зі свідченням сучасника, датованим серединою XVI ст., “преднейшая” частина Панів-ради, або її “перша лавиця”, складалася з 6 членів: єпископа, воєводи і пана (каштеляна) вільнюських, воєводи і пана тракайських, старости жемайтійського [7, р.173]. Саме з ними вел. князем обговорювалися найважливіші державні питання. За припущенням Довнара-Запольського, це могло бути започатковано в часи регентства за малолітства Казімераса [40, с.82; 43, с.20-21, 26; 41, с.1-2]. Тезу про існування цієї “таємної ради” було прийнято Й.Малиновським, Ф.Леонтовичем, І.Лаппом, А.Пресняковим, С.Кутшебою [88, ч.ІІ, вып.2, с.28-31; 76, с.147-148; 67, с.70-72; 104, с.107; 122, с.132], а також (частково) М.Любавським [82, №3, с.126-129].

Наголошувалося і на відмінностях у складі ради та московської Боярської думи. Зокрема, зазначалося, що в литовсько-руському “уряді” переважала нетитулована знать, тобто пани. Місце в раді було пов’язане з обійняттям тієї чи іншої посади; лише деякі князі користувалися спадковим правом на це. В московській же думі, навпаки, більшість складала князі. На цю обставину звернув увагу вже С.Бершадський [16, с.295]; ширше зупинився на ній В.Ключевський, підтриманий іншими дослідниками [55, с.220-221; 56, с.136; 75, 1908, №6, с.248, прим.4; 88, ч.ІІ, вып.2, с.47-49; 90, с.64]. М.Грушевський зазначив, що переважний вплив на центральну владу ВКЛ перейшов від князів до панів від часів Витаутаса, а остаточно – після поразки Швітрігайли в громадянській війні 1430-х рр. [30, с.156].

Окрім того, члени цього урядового органу, на відміну від московських “колеґ”, репрезентували й інтереси обласних суспільств. Д.Зубрицький необґрунтовано приписував практиці Литовсько-Руської держави таке явище, як “місництво”. В дійсності ситуація була діаметрально протилежною, оскільки вище чи нижче місце в раді ВКЛ обумовлювалося урядом, який займала особа, а не її родовитістю. (Пізніше С.Шмідт припустився неточності, твердячи, нібито “верхівським” володарям місце в раді забезпечував їхній удільний статус, тоді як решта князів могла потрапити туди, лише обіймаючи якийсь уряд [115, с.273]. На спростування другого твердження досить згадати нащадків Семена Олельковича – князів Слуцьких, які користувалися згаданим спадковим правом аж до Люблінської унії. Помилковим є й уявлення, згідно з яким “верхівські” князі перебували в раді; на це вказав, зокрема, М.Кром [60, с.57]).

Логічним буде тепер перейти до дискусій навколо проблем, які стосувалися походження та політичних функцій сеймів ВКЛ. Чи не першим із цього приводу висловився М.Дашкевич, зауваживши, що ця інституція не є продовженням думи долитовської доби. За його спостереженням, сейми більше нагадують “снеми” Рюриковичів [38, с.144] (М.Владимирський-Буданов, як пам’ятаємо, повторив те саме твердження, але вже стосовно Панів-ради). Навпаки, Й.Малиновський був впевнений у тому, що витоки сейму (як і обласних сеймів, і Панів-ради) слід шукати в боярській думі [88, ч.ІІ, вып.1, с.21, ч.ІІ, вып.2, с.ХІІІ-ХІV, прим.61]. Однак значно більше поширення отримало уявлення про утворення литовсько-руського сейму як рецепцію аналогічної польської інституції.

Взагалі теза про те, що зміни суспільно-політичного ладу в Литовсько-Руській державі після унії з Кораною переважно обумовлені політичним впливом останньої, була надзвичайно популярна в середовищі східнослов’янських литуаністів. Про

“польську заразу” вів мову вже Н.Устрялов [112, ч.І, с.340-342, ч.ІІ, с.105, 300, 342, 352]. Тієї самої думки дотримувалася низка київських істориків та правників (Н.Іванішев, В.Незабитовський, І.Новицький, Ф.Чарнецький) [47, с.77; 91, с.310, 323, прим.61; 92, с.1, 58; 113, с.14]; вона була “успадкована” В.Антоновичем [12, с.1 і далі; 11, с.219-223], М.Владимирським-Будановим [22, с.56, 78; 27, с.199-200; 21, с.3, 139; 24, вып.І, с.2, 51, вып.ІІІ, с.61, 63, 79, вып. VІ, 1911, с.112; 26, с.48-50], Ф.Леонтовичем [77, с.7, 88; 71, с.26, 35, 70; 78, с.4 і далі; 73, 1896, №2, с.364-365, №12, с.153-154, 1897, №4, с.445; 79, с.25; 75, 1908, №3, с.54-55, №6, с.254-255, №7, с.35; 69, №6, с.238, №5, с.221-222, 230, 252, 260; 70, с.234; 76, с.123, 125-126, 132, 134, 312, 314]. Цей же погляд перейняли учні Владимирського-Буданова та Леонтовича [117, с.33; 39, с.161, прим.2; 83, с.15; 17, с.51-52, 56, 65-66; 88, ч.ІІ, вып.2, с.38; 86, с.61]. Крім того, в аналогічному ключі висловлювалися й ті вчені, що не належали до київської інтелектуальної традиції; серед них присутні такі помітні фігури, як І.Беляєв, К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, А.Пресняков, В.Ключевський та ін. [14, с.333-334; 18, с.59, 61; 48, т.ІІ, с.213, т.ІІІ, с.77-79; 105, с.76; 49, с.246-247; 58, с.88-90, 92, 96-97; 57, с.119; 19, с.821; 109, с.11-12]. Пізніше такої точки зору дотримувався, наприклад, Г.Вернадський; в наш час вона репрезентована С.Думніним [20, с.12, 194-195; 45, с.102, 111].

Варто зазначити, до речі, що уявлення про великий (звісно, позитивний) вплив Польщі на устрій Литовсько-Руської держави було притаманне і самим польським історикам [37, с.10; 61, с.121; 13, с.211]. Очевидно, цим частково пояснюється й поширення цієї точки зору в російській, українській та білоруській литуаністичних традиціях. При цьому М.Довнар-Запольський закидав польським колеґам зосередження переважно на “зовнішньому боці справи” [42, с.1]; Любавський, навпаки, вважав, що багато хто з російських вчених

замало уваги приділив польським впливам на ВКЛ після 1386 р.

Щоправда, в одній із ранніх праць Леонтович визнавав наявність сприятливого “ґрунту” для згаданих змін у тому ладі ВКЛ, який існував ще в доунійну добу [72, с.2]. Хоча згодом сам він розставив акценти інакше, дана теза була розвинена іншими дослідниками. Так, Довнар-Запольський твердив, що й після Кревської унії ВКЛ продовжувало існувати на “старих руських засадах”. Нові ж явища виникали поступово, і не шляхом простого запозичення чи унійних актів, а через контакти з поляками, що дедалі частішали [42, с.1; 1, с.VIII; 40, с.7, 55-59, 86-87, 793, 803-804]. (Втім, треба застерегтися, що Довнарові-Запольському взагалі властива тенденція до нехтування впливами Польщі на Литву. Це, наприклад, стосується польських взірців для аграрної реформи Жигімантаса-Аугустаса 1557 р., що слушно зазначив М.Грушевський [31, с.30; 32, с.201]).

Погляди Довнара-Запольського поділяли М.Любавський, Н.Рожков, частково – А.Пресняков [80, с.1 і далі; 82, №2, с.380, №3, с.140; 108, с.42; 104, с.116-117, 212]. В.Пічета також твердив, що ті чи інші явища литовсько-руського життя розвинулися з місцевих умов, а польський вплив дав їм лише чіткіші юридичні форми [96, с.605, 617; 97, с.384; 103, с.235; 95, с.35; 99, 1921, №2, с.19; 102, с.372; 101, с.185]. Спочатку визнаючи за впливами Корони істотну роль [65, с.265-266], І.Лапо згодом схилився до її мінімізації, закидаючи навіть (несправедливо) Любавському протилежний погляд на дану проблему [67, с.34-35, 37, 39, 42; 62, с.1, 49; 64, с.104, 107].

Обережніше поставився до розв’язання цього питання Грушевський. Він застеріг від надто радикальних висновків, вказавши на недостатньо глибокий рівень дослідження конкретно-історичного матеріалу [29, с.21]. В той же час у нього не викликав сумніву, наприклад, фундаментальний вплив польських взірців на процес утворення шляхетського стану ВКЛ [28, т.V, с.40, 58, 63].

Жваву дискусію викликав погляд М.Максимейка на виникнення литовсько-руського сейму. На його переконання, це було викликане переважно військовими потребами держави (йшлося про важку боротьбу ВКЛ проти Москви і Криму наприкінці XV ст.). Ця причина була не єдиною, але головною. Вирішення чисто військових, а також фінансових питань становили основне завдання сеймів. Іншим фактором, за концепцією Максимейка, було те, що раніше, в умовах фактичної відсутності єдиної держави, функціонували обласні сейми (зокрема, свій був і у власне ВКЛ). Тепер процес державного об’єднання викликав потребу в створенні єдиного подібного зібрання. Що ж стосується судових і законодавчих питань, які поступово також входять до сеймової компетенції, то їх вчений розглядав лише в якості “нашарувань”. Таким чином, Максимейко відмовлявся бачити в процесі виникнення та становлення сейму дію боротьби шляхти за свої станові права [85, с.II, 40, 44, 46-47, 51, 143 та ін.; 84, с.3-4, 11-14, 17-18].

Праця Максимейка побачила світ майже одночасно з дослідженням М.Любавського, присвяченим тій самій проблемі. Останній (як у своїй фундаментальній монографії, так і особливо в рецензії на книжку Максимейка) наголосив на тому, що головною причиною постановня такої інституції, як сейм, була не зовнішньополітична ситуація, а внутрішні, переважно соціальні фактори [80, *passim*; 82, №2, с.380, №3, с.156-158, 164]. В цілому концепція Максимейка не здобула підтримки в дослідницькому середовищі. Знаменно, що на боці Любавського виступили, зокрема, М.Грушевський та Ф.Леонтович, відомі взагалі як різкі критики цілої низки поглядів московського професора. Вони також наголосили на дії переважно внутрішніх факторів, яка була лише прискорена небезпекою з боку Москви та Криму [34, с.12-13; 79, с.28-30, 32-33; 70, с.251-252]. Також Грушевський закинув Максимейку ігнорування польського впливу (як зазначено вище, раніше учень

Владимирського-Буданова не припускався цього) [34, с.13].

Так саме прийняли погляд Любавського Н.Рожков, Й.Малиновський [106, с.68; 107, с.125-126; 88, ч.ІІ, вып.2, с.445, XIV, прим.61]. В.Пічета, визнавши значний вплив зовнішніх факторів на еволюцію сейму [95, с.66], все ж характеризував запропоновану Максимейком схему як “крок назад” у литуаністичних дослідженнях [101, с.186]. Частково погодилися з тезою про значну роль зовнішньополітичних чинників і А.Пресняков та П.Клепатський [104, с.152-154, 177, 180; 54, с.XXXIV-XXXV], хоча вирішальною, слідом за Любавським, визнали все ж дію соціальних процесів всередині Литовсько-Руської держави.

Надзвичайну розмаїтість поглядів спостерігаємо стосовно питання про початок існування сеймів ВКЛ як таких. Вже Д.Зубрицький побіжно зауважив, що за правління Жигімантаса І сеймів ще не було [46, с.417, прим.292]. Проте справжня дискусія з цього приводу розгорнулася на межі XIX-XX ст., із залученням в якості аргументів документальних матеріалів Литовської Метрики. На переконання М.Любавського, сейм постає з 1401 р., коли питання про Вільнюсько-Радомську унію з Коронаю було вирішене вже переважно не князями, а вищим боярством власне ВКЛ. Саме з часів Витаутаса останнє утворення стає панівною силою в межах всієї держави (видається, що це є справедливим і стосовно попередньої доби в історії ВКЛ. – В.В.). Виникнення сейму, за згодою Любавського, завдячувало тому, що унійне питання активізувало доти пасивні суспільні сили; оточення Витаутаса поступово набуває загальнодержавної свідомості [80, с.1, 10, 21, 23-24; 82, №2, с.379, №3, с.137-140, 165-166]. З тим, що початок сеймів слід датувати 1401 р., погодилися І.Лаппо та В.Пічета [67, с.47-48; 97, с.425; 98, стб.235; 94, с.25; 95, с.63; 93, с.109]. Обережніше висловився Н.Рожков, вважаючи, що з початку XV ст. наявні лише “сліди” сейму [106, с.68; 107, с.125].

Натомість М.Максимейко вважав, що сейми мали місце і раніше, до 1401 р. [85, с.57]. Більшість же опонентів Любавського (серед польських істориків до них належав О.Галецький [120, с.71]), навпаки, відносила початки цієї інституції на пізніший час. За 1413 р. висловився В.Ключевський [58, с.90; 57, с.118]. Не погодився ані з Любавським, ані з Ключевським М.Довнар-Запольський. На його думку, в Городельському привілеї 1413 р. йшлося про раду, а не сейм [43, с.5-6]. Власне ж сейм з’являється лише з ухвалення у 1566 р. ІІ Литовського Статуту, коли було чітко встановлене представництво від повітів (перша подібна спроба датується 1512 р.; кожен повіт мали репрезентувати 2 послы). Кінцем XV ст. датував виникнення сейму Ф.Леонтович [79, с.30, 32; 74, с.11, 30]. Із цим не погодився А.Пресняков, констатувавши наявність лише елементів представництва земель при обранні Александраса в 1492 р. [104, с.108-109, 147, 161]. Власне ж складання цього владного органу відбувалося в перші 30 років XVI ст.; “першу конституційну хартію литовсько-руського сейму” Пресняков, слідом за Довнаром-Запольським, вбачав у ІІ Литовському Статуті [104, с.199, 201].

Думку про те, що сейм як інституція постає за правління Жигімантаса ІІ, ще раніше висловив М.Грушевський [33, с.10]. До цього твердження долучився П.Клепатський, оскільки, на його думку, тоді остаточно ustalився склад сеймів, а саме присутність рядової шляхти від областей-“анексів” [54, с.XXXVIII]. М.Владимирський-Буданов датував перший сейм 1507 р. У XV ст., за його баченням, мали місце не сейми, а розширені зібрання Панів-ради, бо сейм, на відміну від них, мав являти собою представницьку установу [25, с.225-228, 237]. Раніше М.Ясинський заявив, що рада до середини XVI ст. була водночас і сеймом [117, с.130]. Взагалі закиди в плутанні ради та сейму лунали в аналізованій дискусії неодноразово: в цьому, наприклад, П.Клепатський звинуватив М.Максимейка [54, с.XXXVI]. В новітній

літературі також було висловлено думку, згідно з якою сейми спочатку склалися з вел. князя та ради, а з початку XVI ст. до цих двох “станів” долучилася й шляхта [3, с.246].

Окреме питання стосується появи т. зв. “великих вальних” сеймів, тобто таких, які склалися з репрезентантів не тільки власне ВКЛ, а й “анексів”. М.Любавський, який першим звернувся до цієї проблеми, вважав, що прототипом подібних сеймів був з’їзд литовсько-руської знаті 1430 р., на якому наступником Витаутаса було обрано Швітрігайлу [80, с.65]. (А.Пресняков розглядав з’їзд 1430 р. лише як одиничний епізод [104, с.140-141]). Від початку ж 1450-х рр., внаслідок компромісу між власне ВКЛ та “анексами”, постає “великий вальний” сейм всієї Литовсько-Руської держави. При цьому гегемонія “Литовської землі” не була знищена, проте обмежена [80, с.1, 9-10, 129-130, 151, 168, 170]. Саме такий сейм, зокрема, обрав господарем у 1492 р. Александра [80, с.137, прим.270]. (М.Грушевський погодився з тим, що це був перший вибір господаря на з’їзді репрезентантів усіх земель ВКЛ [28, т.IV, с.253]). До правління Жигімантаса II у “вальному” сеймі безпосередньо брала участь шляхта власне ВКЛ, а також “старші” з “анексів”. Остаточне ж встановлення компетенції даної інституції (питання унії з Кораною та елекції) відбулося в 1495-1506 рр. [80, с.150, 300-301, 305].

Дещо відмінних від свого вчителя висновків дійшов В.Пічета, вважаючи першим справжнім “великим вальним” сеймом Вільнюський 1446 р. [97, с.426]. Лише кінцем XV ст. датували його постановня М.Максимейко та Ф.Леонтович [85, с.70; 70, с.251, 253; 75, 1908, №3, с.67, 1909, №2, с.225]; останній при цьому стверджував, що за часів I Литовського Статуту таким сеймом треба вважати зібрання повного складу ради [71, с.11; 76, с.173-174, 322]. Нарешті, Й.Малиновський заперечував існування “вальних” сеймів аж до Вільнюського в лютому 1507 р. До часів же Жигімантаса II сеймами звалися більш-менш повні

зібрання Панів-ради [88, ч.II, вып.2, с.450-451, XXXIII, прим.283].

Вище вже заторкувалося ще одне важливе питання – щодо еволюції компетенції сеймів. Найбільш докладно його було проаналізовано М.Любавським. На його думку, починаючи з 1401 р., нового литовсько-руського господаря міг обрати лише сейм. Отже, протягом XV ст. на сеймах вирішувалися переважно питання, що стосувалися вибору вел. князів і зовнішньої політики (конкретніше – унії). Від правління Жигімантаса II сеймова компетенція поширюється (фактично і юридично) на ухвали стосовно військової служби, а також збору сребщини та її розміру. Це було обумовлене військовими потребами ВКЛ і, в свою чергу, викликало необхідність залучення до сеймових нарад рядової шляхти областей-“анексів”. Таке зростання значення сеймів (“нова епоха”, за визначенням Любавського) спостерігається з Вільнюського сейму 1507 р. [80, с.2, 150, 172-173, 181, 301]. Що ж до законодавчих функцій сеймів, то вони отримали юридичне визнання лише за Жигімантаса-Аугустаса [80, с.150]. З таким баченням проблеми погодилися Н.Рожков та П.Клепатський [107, с.127; 54, с.XXXVII-XXXVIII]. В.Пічета уточнив, що у 1566 р. були юридично закріплені права сеймів, які ті вже фактично мали за часів останнього Ягеллона [97, с.428, 435]. Натомість М.Максимейко і тут виступив у якості опонента Любавського [85, с.111].

Поступово стає загальновизнаним погляд, згідно з яким протягом першої половини XVI ст. відбувається зростання ролі сейму, його перетворення на постійно діючий орган; рада при цьому відсувається на задній план державного життя. Паралельно з цим збільшується роль на сеймових зібраннях рядової шляхти. Цікаві спостереження висловив з цього приводу А.Пресняков. Збільшення ролі сеймів, за його оцінкою, сприяло створенню єдиної литовсько-руської державності. Проте внаслідок реформ 1560-х рр. магнати, що

досі виступали як носії ідеї державної єдності, поступово були втягнені до місцевого, повітового шляхетського життя; ця обставина пішла на шкоду єдності ВКЛ [104, с.195, 205].

Як бачимо, історія становлення таких державних інституцій ВКЛ, як рада та сейм, становила предмет значного зацікавлення з боку білоруських, російських та українських істориків. Воно, що правда, не було стабільним; інтенсивність досліджень у цій царині сягає піку в 1880-1900-х рр., після чого різко знижується. Систематичне використання величезного джерельного масиву Литовської Метрики відіграло першочергову роль у поступі названих студій. Однак сама по собі наявність широкої джерельної бази далеко не гарантувала отримання загально визнаних висновків. Навпаки, в багатьох випадках спостерігаємо значні відмінності в інтерпретації отриманої інформації. Це мало місце, наприклад, у питаннях про компетенцію та склад ради, час виникнення її та сейму.

Іншу важку для вирішення проблему являло визначення того, чим – закономірностями внутрішнього розвитку чи впливом польських зразків – були обумовлені особливості ладу Литовсько-Руської держави. Тут, звісно, вступали в дію й ідеологічні та політичні чинники. З одного боку, спокусливим (особливо для апологетів тези про безстановість давньоруського суспільства) було акцентування уваги на другому факторі; істотну “підтримку” в цьому надавали й традиційні твердження польських дослідників щодо благодійних впливів на Литву і Русь, шлях яким було відкрито Кревською унією. Водночас це природно породжувало наступне питання: чому гадані “руські засади” ВКЛ виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим, нібито “чужорідним”?

Попри відсутність остаточних відповідей на багато окреслених питань, слід констатувати безумовне лідерство в їхньому дослідженні саме репрезентантів

східнослов’янської литуаністики. Цей факт визнавався й їхніми польськими колегами. (Останні, навпаки, значно менше цікавилися подібними проблемами, віддаючи перевагу подіям суто політичної, “зовнішньої” історії. Як видається, однією з причин цього могла бути своєрідна сублимація комплексів польської інтелектуальної еліти з приводу власної бездержавності). Ситуація, однак, змінилася, починаючи приблизно з 1910-х рр. Вище вже зазначалося, що тоді увага до даної проблематики істотно знизилася (внаслідок облищення її одними дослідниками і смерті інших), так і не відновившись згодом.

Здійснений вище аналіз історії студіювання політичного ладу Литовсько-Руської держави переконує в тому, що її вирішальний (принаймні, досі) етап припав на досліджувану добу. Він охоплює останні два десятиліття XIX і перше – XX ст.; саме тоді постала переважна більшість концепцій, які (з незначними змінами) поділяються й сучасними литуаністами. Це не має дивувати, оскільки за час, що минув, не сталося принципового розширення джерельної бази студій. Протягом зазначеного періоду відбулося істотне коригування панівних доти уявлень щодо “руськості” основних рис державного устрою ВКЛ. Це стало наслідком насамперед значного поступу в конкретно-історичних дослідженнях литовсько-руської історії; слід визнати й наявність певного впливу на східнослов’янську литуаністику з боку польської історіографії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Акты Литовско-Русского государства / Изд. М.Довнар-Запольским. – Вып. I. (1390-1529 г.). – М., 1899.
2. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею. – Т. XV. Акты из Метрики Литовской. С 1374-1529 г. – СПб, 1895.
3. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Мн., 1960.
4. Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis

- древней России. Ч.1-2. Томск. 1903-1904 // там саме. – Т. LXIX. – 1906. – Библиография. – С. 193-194.
36. Гуслистый К. Нариси з історії України. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939.
 37. Данилович И. Взгляд на литовское законодательство и Литовские Статуты // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. I. – М., 1841.
 38. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.
 39. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – Ч. I. – К., 1894.
 40. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901.
 41. Довнар-Запольский М. Договор рады В. Кн. Литовского с в. кн. Сигизмундом-Августом. – К., [б.р.].
 42. Довнар-Запольский М. В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. Исторический очерк. – М., 1897.
 43. Довнар-Запольский М. В. Спорные вопросы в истории литовско-русского сейма. (По поводу книги М. Любавского "Литовско-русский сейм". М. 1901). – СПб., 1901.
 44. Дорошенко Д. И. Нарис історії України в 2-х томах. – Т. I. (До половини XVII століття). – К., 1992.
 45. Думин С. В. Другая Русь. (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / Сост. С. В. Мироненко. – М., 1991. – С. 76-126.
 46. Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV столетия. – М., 1845.
 47. Иванищев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою вирою. – К., 1840.
 48. Иловайский Д. История России. – Т. II. Московско-литовский период или собиратели Руси. – М., 1884; Т. III. Московско-царский период. Первая половина или XVI век. – М., 1890.
 49. Качановский В. В. [Рец.:] Simson P. Westpreussens und Danzigs Kampf gegen die polnischen Unionbestrebungen in den letzten Jahren des Königs Sigismund August (1568 bis 1572). Danzig. 1897 // ЖМНП. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – С. 244-247.
 50. Кінан Е. Поведінка, стиль і самосприйняття російського царського двору // він же. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 69-85.
 51. Кінан Е. Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком. (Порядок денний для істориків) // там саме. – С. 42-68.
 52. Кінан Е. Традиції московської політичної культури // там саме. – С. 86-178.
 53. Кінан Е. Ще раз про "Традиції московської політичної культури". (Відповідь критикам) // там саме. – С. 179-194.
 54. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I. Литовский период. – О., 1912.
 55. Ключевский В. Боярская дума Древней Руси. – 3-е изд. – М., 1902.
 56. Ключевский В. О. История сословий в России. (Курс, читанный в Московском университете в 1886 году). – 3-е изд. – Пг., 1918.
 57. Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. (Издание для слушателей автора). – 7-е изд. – Владимир, 1909.
 58. Ключевский В. О. Курс русской истории // він же. Сочинения: В 9-ти т. – Т. III. – М., 1988.
 59. [Костомаров Н. И.] Вступительная лекция в курс русской истории, читанная проф. Костомаровым в Императорском Санктпетербургском университете 22 ноября 1859 года. – [СПб., 1859].
 60. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. (Исследования по русской истории. Вып. 4). – М., 1995.
 61. Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши. – СПб., 1907.
 62. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский совет и его сеймик. – Юрьев, 1911.
 63. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. – Т. I. – СПб., 1901.
 64. Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки. – Прага, 1924.
 65. Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // ЖМНП. – 1897. – № 6. – С. 263-301.
 66. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. – Т. I. Исследование. – Ч. I. – Kaunas, 1934.
 67. Лаппо И. И. Разбор исследования М. К. Любавского "Литовско-русский сейм" // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – 1903. – Кн. III. – С. 4-78.
 68. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
 69. Леонтович Ф. И. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал министерства юстиции. – 1907. – № 5. – С. 221-292; № 6. – С. 192-264.
 70. Леонтович Ф. И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // ЖМНП. – 1910. – № 2. – С. 233-274; № 3. – С. 37-61.
 71. Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права. (Общий обзор источников. Договоры. Земские и областные привилеи). – Варшава, 1894.
 72. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. (Рассуждение pro venia legendi). – К., 1863.
 73. Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. – 1896. – № 2. – С. 341-382; № 3. – С. 1-42; № 4. – С. 201-241; № 7. – С. 96-125; № 10. – С. 173-203; № 12. – С. 153-192; 1897. – № 4. – С. 408-462; № 5. – С. 1-43.
 74. Леонтович Ф. И. Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии // Юридические записки, издаваемые Демидовским

- юридическим лицем. – 1908. – Вып. I. – Ярославль, 1908. – С. 11-60.
75. Леонтович Ф. И. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – 1908. – № 3. – С. 53-87; № 5. – С. 136-167; № 6. – С. 245-298; № 7. – С. 1-56; 1909. – № 2. – С. 225-269; № 3. – С. 44-88.
 76. Леонтович Ф. Рада великих князей литовских // там же. – 1907. – № 9. – С. 122-178; № 10. – С. 273-331.
 77. Леонтович [Ф. И.] Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. – [К., 1865].
 78. Леонтович Ф. И. Словный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895.
 79. Леонтович Ф. [Рец.:] Любавский М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М. 1900. – СПб., 1904.
 80. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900.
 81. Любаўскі М. Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI стагоддзя // Чатырохсотлецце беларускага друку (1525-1925). – Мн., 1926. – С. 59-75.
 82. Любавский М. К. Новые труды по истории литовско-русского сейма // ЖМНП. – Ч. CCCXLV. – 1903. – № 2. – С. 379-393; Ч. CCCXLVI. – № 3. – С. 121-167.
 83. Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894.
 84. Максимейко Н. А. К вопросу о литовско-русских сеймах. (Ответ проф. М. Любавскому). – СПб., 1904.
 85. Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – X., 1902.
 86. Малиновский И. Лекции по истории русского права. – Вып. I. Введение. Литература. Источники. История государственного права. – Варшава, 1914.
 87. Малиновский И. А. Новые труды по истории Литовско-Русского государства // ЖМНП. – Ч. XXXVI. (Новая серия). – 1911. – № 11. – С. 149-166.
 88. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Ч. I. Боярская дума древней России. – Томск, 1903; Ч. II. Рада Великого княжества Литовского. – Вып. 1. – Томск, 1904; Вып. 2. (1492-1569). – Томск, 1912.
 89. Малиновский И. Речь перед диспутом (1 февраля 1904 г.). – Томск, 1904.
 90. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права. – К., 1929.
 91. Незабитовский В. А. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях // там же. Собр. соч. – К., 1884. – С. 289-368.
 92. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV-XVIII веке. – К., 1876.
 93. Пічэта У. Гісторыя Беларусі. – Ч. I. – М. – Л., 1924.
 94. Пичета В. История белорусского народа // Курс белоруссоведения. Лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. – М., 1918-1920. – С. 1-86.
 95. Пичета В. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921.
 96. Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Сб. статей, посвященных В. О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 605-631.
 97. Пичета В. И. Литовско-Русское государство // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М. В. Довнар-Запольского. – Т. II. – М., [1910]. – С. 337-439.
 98. Пичета В. Литовско-Русское государство // Энциклопедический словарь «Гранат». – 11-е изд. – Т. 27. – Стб. 221-238.
 99. Пичета В. Новые работы по истории Белоруссии // Вестник Народного комиссариата просвещения БССР. – 1921. – № 2. – С. 18-24; 1922. – № 1. – С. 15-18; № 3-4. (Вып. 5-6). – С. 34-37.
 100. Пичета В. И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее политические последствия // там же. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М., 1961. – С. 551-592.
 101. Пичета В. И. Феодальное поместье в XV-XVI вв. в Великом княжестве Литовском // там же. – С. 183-212.
 102. Пичета В. И. Юридическое положение сельского населения на частновладельческих землях ко времени издания Литовского Статута 1529 г. // там же. – С. 283-412.
 103. Пичета В. [Рец.:] Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский совет и его сеймик. Юрьев. 1911 / Русская мысль. – 1911. – Кн. VI. – С. 235-236.
 104. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. II. – Вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М., 1939.
 105. Пресняков А. [Рец.:] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. М. 1892 // Филологическая библиотека. Критико-библиографический журнал. – Г. I. – Т. II. Август 1893 – февраль 1894 г. – СПб., 1894. – С. 76-78.
 106. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – Ч. II. Удельная Русь. – Вып. 2. – М., 1905.
 107. Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. (Основы социальной динамики). – 2-е изд. – Т. II. Феодализм. – Л. – М., 1928.
 108. Рожков Н. Учебник русской истории для средних учебных заведений и для самообразования. – 2-е изд. – М., 1904.
 109. Середонин С. М. [Рец.:] Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. I. СПб. 1901 // ЧОИДР. – 1905. – Кн. I. – Сместь. – С. 4-29.
 110. Трачевский А. Польское бескорольеве по прекращении династии Ягеллонов. – М., 1869.
 111. Тумасов Н. С. Дворянство Западной России в XVI веке. – К., 1869.
 112. Устрялов Н. Русская история. – Ч. I. 862-1462. – СПб., 1837; Ч. II. 1462-1689. – СПб., 1837.

113. Чарнецкий [Ф.] История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и предварительным обзором законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута. – [К., б.р.].
114. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // ЗНТШ. – Т.СXXXIV-СXXXV. – 1924. – С.19-65; Т.СXLIV-СXLV. – 1926. – С.1-108.
115. Шмидт С.О. Становление российского самодержавства. (Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного). – М., 1973.
116. Щербатов М. История российская от древнейших времен. – Т.V. – Ч.II. – СПб., 1789.
117. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.
118. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego // Przegląd historyczny (dalej – PH). – Serya II. – Т.II (XXII). – 1919-1920. – S.54-135.
119. Goyski M. Wzajemne stosunki Polski, Litwy i Zakonu w latach 1399-1404. Studium historyczne // Przewodnik naukowy i literacki. – R.XXXIV. – 1906. – S.209-225, 305-322, 398-413, 501-518.
120. Halecki O. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę. (1386-1401) // PH. – Serya II. – Т.I (XXI). – 1917-1918. – S.1-77.
121. Kamieniecki W. Wpływ zakonny na ustroj litewski // ibid. – Serya II. – Т.V (XXV). – 1925. – S.160-186.
122. Kutrzeba St. Historia ustroju Polski w zarysie. – Т.II. Litwa. – Lwow, 1914.
123. Lewicki A. Powstanie Swidrygielly. Ustep z dziejow unii Litwy z Korona. – Krakow, 1892.
124. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego ksiestwa Litewskiego. 1386-1795. – Krakow, 1885.
125. Wyslouch S. [Rec.:] Lowmianski H. Uwagi w sprawie podloza spolecznego i gospodarczego unji jagiellonskiej. Wilno, 1935 // Ateneum Wilenskie. – R.XI. – 1936. – S.607-609.

